प्रथमो भागः

I (अ) अधः दत्तानां कृदन्तानाम् इतरे वचनरूपे लिखत। (6)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१)	कुर्वत्	कुर्वती	कुर्वन्ति
२)	कर्तयति	कर्तयतोः	कर्तयत्सु
३)	पिबन्त्यै	पिबन्तीभ्याम्	पिबन्तीभ्यः
४)	शृण्वत्या	शृण्वतीभ्याम्	शृण्वतीभिः
५)	लिखतः	लिखतोः	लिखताम्
६)	जिघ्रन्तम्	जिघ्रन्तौ	जिघ्रतः

(आ) आवरणे दत्तस्य क्रियापदस्य उचितं शतृ-प्रत्ययान्तं रूपं लिखत। (6)

१) अम्बा क्रीडन्तं पुत्रम् आहूतवती। (क्रीडति)

२) वृक्षात् पतन्ति फलानि बालकाः सङ्गृह्णन्ति। (पतति)

३) देवं नमतः भक्तस्य नाम मुकुन्दः। (नमति)

४) पाठं पठन्तीषु बालिकासु सुधा बुद्धिमती। (पठति)

५) स्फुरतः विद्युतः प्रकाशः आगतः। (स्फुरति) स्फुरन्त्याः

६) लिखते बालकाय भोजनं देहि। (लिखति)

(इ) दत्तस्य क्रियापदस्य शानच्-प्रत्ययान्तं रूपं रिक्तस्थाने लिखत। (6)

१) शयान: वृद्ध: प्रात: उष्णपानीयम् इच्छति। (शेते)

२) आतपे प्रतीक्षमाणेभ्य: छात्रेभ्य: शैत्यपानं दद्य:। (प्रतीक्षते)

३) भाषमाणस्य उपन्यासकस्य नाम किम्? (भाषते)

४) बाधमानया उदरवेदनया मम सखी कष्टम् अनुभूतवती। (बाधते)

५) नारायण: भजमानं प्रह्लादम् अनुगृहीतवान्। (भजते)

६) स्पर्धमानासु छात्रासु उत्साह: महान् अस्ति। (स्पर्धते)

(ई) सति-सप्तमी प्रयोगं कृत्वा वाक्यानि लिखत। (त्रीणि) (3)

१) यदा शस्त्रसम्पात: प्रवृत्त: तदा पाण्डव: हृषीकेशम् इदं वाक्यम् आह।

शस्त्रसम्पाते प्रवृत्ते सति पाण्डव: हृषीकेशम् इदं वाक्यम् आह।

२) सख्यौ आगते। अनुजा क्रीडितुं गतवती।

३) यदा यानं गच्छत् आसीत् तदा वृक्ष: पतित:।

याने गच्छति सति वृक्ष: पतित: ।

४) पितामही धान्यं स्थापितवती। पक्षिण: समागता:।

पितामह्यां धान्यं स्थापितवत्यां सत्यां पक्षिण: समागता:

II (अ) सन्धिं कृत्वा सन्धिनाम लिखत। (पञ्चानाम्) (5)

१) वाक् + वाद: २) शरत् + चन्द्र: ३) कुर्वन् + एव ४) धर्म: + रक्षति

५) दीर्घा: + मार्गा: ६) शुं + ठी ७) जगत् + नाथ: ८) तद् + हितम्

पदम्	सन्धिनाम
१) शरच्चन्द्र:	श्चुत्वम् - सन्धि:
२) कुर्वन्नेव	ङमुडागम: - सन्धि:
३) धर्मो रक्षति	विसर्ग: - उकार: सन्धि:
४) शुण्ठी	परसवर्ण: - सन्धि:
५) जगन्नाथ:	अनुनासिका - सन्धि:

आ) सन्धिं विभज्य सन्धिनाम लिखत (पञ्चानाम्) (5)

१) अनुष्टुप्छन्द: २) चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुज: ३) तुमुलोऽभवत् ४) योग उच्यते

५) तच्छीलम् ६) चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ७) असकृट्टङ्कनम् ८) दीपं ज्वालय

सन्धि-विभाग:	सन्धिनाम
१) अनुष्टुब् + छन्द:	चर्त्वम् - सन्धि:
२) तमुल: + अभवत्	विसर्ग - उकार: , गुण: , पूवरूप - सन्धि:
३) योग: + उच्यते	विसर्ग: - लोप:
४) असकृत् + टङ्कनम्	ष्टुत्वम् - सन्धि:
५) दीपम् + ज्वालय	अनुस्वार: - सन्धि:

III (अ) एतानि पदानि उपयुज्य वाक्यानि रचयत (पञ्चानाम्) (5)

१) कुर्यात् २) धावन्तम् ३) गृहीतः ४) वन्दमाना ५) पातव्यम् ६) क्रीडित्वा

१) शिशुना क्षीरं पातव्यम् ।

२) छात्राः उद्याने क्रीडित्वा गृहं गतवन्तः ।

३) देवं वन्दमाना भक्ता मन्दिरे प्रार्थनां कृतवती ।

४) माता धावन्तं पुत्रम् आहूतवती

५) "भवती इदानीमेव अभ्यासं कुर्यात्" इति मम गुरुः माम् उक्तवान् ।

(आ) उचितं कृदन्तरूपं / लकाररूपं लिखत (दशानाम्) (5)

१) प्रति+आ+गम् (ल्यप्) प्रत्यागत्य २) पा (लृट्) पास्यति

३) कृ (शानच् स्त्री.) कुर्वाणा ४) ज्ञा (तव्यत्) ज्ञातव्यम्

५) त्यज् (क्तवतु पुं) त्यक्तवान् ६) दा (विधिलिङ्) ददात्

७) स्था (क्तः पुं) स्थितः ८) धाव् (शतृ स्त्री.) धावन्ती

९) लिख् (अनीयर्) लेखनीयम् १०) वद् (तुमुन्) _____

११) भुज् (लट् कर्तरि) _____ १२) कम्प् (लट् कर्मणि) कम्पते

(इ) उचित-पदम् (√) इति चिह्नेन अङ्कयत । (5)

१) कर्तृ-पदस्य प्रश्न-वाचक-पदानि - (कम्,काम्, किम् / कः,का, किम् / कस्मिन्, कयोः, केषु)

२) किञ्चिच्चिन्तयामि - कः सन्धिः ? (श्चुत्वसन्धिः / चर्त्वसन्धिः / डमुडागमसन्धिः) त् → च्

४) पर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् - इति दुर्योधन: उक्तवान्। असाधु ×

५) पाण्डवस्य स्यन्दन: श्वेतैर्हयैर्युक्त:। साधु ✓

द्वितीय भाग: - संकृतभाषया उत्तराणि लिखत।

(V) एक वाक्येन उत्तरं लिखत। (पञ्चानाम्) **(5)**

१) शान्ति: केषां स्वभाव: ? केषां स्वभाव: न ?

२) विवेकिन: किम् इच्छन्ति ?

३) शिव: युद्धार्थं कं कं प्रेषितवान् ?

४) यागस्य अन्ते क: विधि: अस्ति ?

५) कौ न उपेक्षणीयौ ?

६) इन्द्रप्रस्थस्य बहिर्भागे कौ परिवारौ मिलितौ ?

७) श्रीकृष्ण: किं प्रतिज्ञावचनं दत्तवान् आसीत् ?

(VI) (अ) अधोदत्तान् श्लोकान् पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तरं संस्कृतेन लिखत । **(6)**

१) आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतम्
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयो: ।

२) य: प्रीणयेत्सुचरितै: पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत् कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत्
एतत् त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥

३) सत्यं तपो ज्ञानमहिंसतां च
विद्वत्प्रणामं च सुशीलतां च।
एतानि यो धारयते स विद्वान्
न तत्र शास्त्राध्ययनं हि कारणम् ॥

४) दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्व: ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतं
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ॥

३) शतृ- द्वितीयाविभक्तिः-नपुं (पठन्, पठन्तौ, पठन्तः / पठति, पठतः, पठन्ति / पठत्, पठती, पठन्ति)

४) ददाति - अस्य कर्मणि रूपम् (दीयते / दास्यति / ददति)

५) पुत्रेषु परीक्षायाम् उत्तीर्णेषु (सत्सु / सतीषु / सति) माता सन्तुष्टा ।

(ई) गणे अनर्ह-पदं पृथक् कुरुत **(4)**

√

उदा पठन् लिखन् वदन् नामन्

१) शृङ्गारः वीरः हास्यः मधुरः अन्य-सर्वे - रसाः

२) ब्राह्मी माहेश्वरी वैष्णवी सरस्वती अन्य - सर्वाः मातरः

३) खादतः खादितः खादेत् खादतु अन्य - सर्वे लकाराः

४) अश्वत्थामा हनूमान् वाल्मीकिः बलिः अन्य - सर्वे चिरञ्जीविनः

IV (अ) मेलयत **(5)**

१) व्यासः नारायणः (४)

२) भानुः कल्पम् (३)

३) मन्वन्तरम् उपमा (५)

४) केयूरवान् शशी (२)

५) कालिदासः वसिष्ठनप्ता (१)

(आ) साधु (√) / असाधु (X) इति लिखत **(5)**

१) भुवि नृणां वैराग्यमेव अभयम्। ---√--- साधु

२) श्रीकृष्णः रथात् अवतीर्य युधिष्ठिरं प्रीत्या आलिङ्गितवान्। ---√--- साधु

३) अगुणी गुणिनं न वेत्ति। ---साधु √

५) लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नत: पीडयन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दित: ।
कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणम् आसादयेत्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तम् आराधयेत् ॥

६) ध्येय: सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायण: सरसिजासनसन्निविष्ट: ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपु: धृतशङ्खचक्र: ॥

१) बालत्ववृद्धत्वयो: कति वर्षाणि गतानि ?

२) पुण्यकृत: किं लभन्ते ?

३) विद्वान् कानि धारयते ?

४) प्राय: जन: केन विनीत: भवति ?

५) सुभाषितेषु विद्यमान-विधिलिङ्लकारयुक्त-पदद्वयं चित्वा लिखत ।

६) नारायण: कीदृश: ?

(आ) एकं विषयमधिकृत्य 6- 8 वाक्यै: संस्कृतेन प्रबन्धं लिखत । **(5)**

१) संस्कृतपठनेन संस्कृति: वर्धते ।

(अथवा)

२) तमिल्नाडु-राज्ये मकरसङ्क्रान्ति-पर्व । (पोङ्गल्) ।

तृतीय: भाग: (संस्कृत/ तमिल् /आङ्गलभाषया उत्तरं लिखत)

(VII) (अ) पदविभागम् , अन्वयं , तात्पर्यं च लिखत । (एकस्य श्लोकस्य) (6)

१) अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥

(अथवा)

२) तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्ध: पितामह: ।
सिंहनादं विनद्योच्चै: शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥

(आ) ससन्दर्भं विवृणुत । (द्वे एव) (6)

१) "यागे एव युद्धावकाशो भविष्यति।"

२) "पशुपतिम् उद्दिश्य तपः कृत्वा पाशुपतास्त्रं सम्पादयतु।"

३) "शत्रुनाशेन परपीडनं भवति। परपीडनं पापस्य कारणम् ।"

४) "तां पूजां स्वीकर्तुं कोऽर्हः, कस्समर्थः ?"

(VIII) (अ) सन्धिच्छेदं प्रदर्श्य प्रतिपदार्थं तात्पर्यं च लिखत। (एकस्य सुभाषितस्य) (5)

१) दिनयामिन्यौ सायं प्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः ।
काल: क्रीडति गच्छत्यायुः तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥

(अथवा)

२) कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः
न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेः
नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥

(आ) एकं न्यायं विवृणुत । (2)

१) पिष्टपेषणन्यायः २) देहलीदीपन्यायः ३) गुडजिह्विकान्यायः

(इ) एकस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरम् अर्थं च लिखत। (3)

१) राज्ञः सम्बोधनं किं स्यात् ? सुग्रीवस्य तु का प्रिया ?
अघनास्तु किमिच्छन्ति ?आर्तैः किं क्रियते वद ॥

(अथवा)

२) पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथिः।
चलते वायुवेगेन पदमेकं न गच्छति ॥

(ई) एकस्याः सूक्तेः अर्थं लिखत । (2)

१) अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते।

(अथवा)

२) वज्रादपि हि धीराणां चित्तरत्नमखण्डितम् ।

वाणीश्री रघुपतिः
USIE 20089610

द्वितीयः भागः

V एक वाक्येन उत्तरं लिखत

१) शान्तिः मुनीनां स्वभावः । नृपाणां स्वभावः न ।

२) विवेकिनः संसारात् मोक्षम् इच्छन्ति ।

३) शिवः युद्धार्थं प्रमथगणं कार्तिकेयं च प्रेषितवान् ।

४) यागस्य अन्ते "सदस्यपूजा" इति विधिः अस्ति ।

५) व्याधिः वर्धमानः शत्रुः च न उपेक्षणीयौ ।

VI प्रश्नानाम् उत्तरं संस्कृतेन लिखत

१) बालवृद्धत्वयोः पञ्चविंशतिः वर्षाणि गतानि ।

२) पुण्यकृतः सुपुत्रं सुपत्नीं सन्मित्रं च लभन्ते

यः स्वस्य सदाचारेण जनकं तोषयेत् सः सुपुत्रः ।
या आर्या पत्युः पथ्यमेव कामयते सा सुपत्नी ।
यत् मित्रं सन्तोषकाले कष्टकाले च समानभावेन व्यवहरति तत् सन्मित्रम् ।

लोके भाग्यवन्तः एव एतत् त्रयम् "सुपुत्रः, सुपत्नी, सन्मित्र" प्राप्नुवन्ति ।

३) विद्वान् सत्यं तपः ज्ञानम् अहिंसतां विद्वत्प्रणामं सुशीलतां च धारयते ।

पण्डितः पुरुषः व्रतं तपस्यां विद्यां परपीडनस्य त्यागं पण्डितेषु-विनम्रतां सदाचारं इत्यादीन् सद्गुणान् धारयते

४) प्रायः जनः दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया विनीतः भवति ।

सामान्यतः मानवः कपटेन दुरशया भयेन लज्जया वा एव विनयपुक्तः भवति ।

५) विधिलिङ् - लकारः

अ) प्रीणयेत् (द्वितीयं सुभाषितम्)
(आ) आसादयेत्
(इ) आराधयेत्
(ई) लभेत

६) नारायणः हिरण्मयवपुः । तस्य रूपं स्वर्णम् इव अस्ति ।

भगवान् नारायणः सूर्यमण्डलस्य मध्ये वसति ।
सः सुन्दर - कमलासने उपविशति ।
हस्तेषु केयूरान् धरति । कर्णयोः मकरकुण्डलान् धरति ।
तस्य मस्तके किरीटम् अस्ति । कण्ठे हारः अस्ति ।
सः शङ्खं चक्रं च गृह्णाति ।

(आ)

तमिलनाडु-राज्ये-मकरसङ्क्रान्ति-पर्व: पोङ्गल्

भारतदेशे जना: विविधान् उत्सवान् आचरन्ति । दीपावली, गुरुपूर्णिमा, गणेश-चतुर्थी, श्रीकृष्ण-जन्माष्टमी इत्यादय: प्रसिद्धा: उत्सवा: । अस्माकं देश: प्रकृतिपूर्वक: देश: अस्ति। तेषु उत्सवेषु प्रकृते: पूजोत्सव: मकरसङ्क्रान्ति: ।

अयम् उत्सव: लोहड़ी, बैसाकी, मकरसङ्क्रान्ति: इति भिन्न-भिन्न नाम्ना अन्येषु प्रदेशेषु आचरित: । अस्माकं तमिलनाडु-राज्ये "पोङ्गल्" इति नाम्ना आचरित: ।

प्रथमं-दिनं "भोगी" इति उच्यते । इदं दिनं मार्गशीर्षमासस्य अन्तिमं दिनम् अस्ति । अस्मिन् दिने गृहे स्थितानि पुरातनानि वस्तूनि निक्षिप्य जना: स्वस्य गृहस्य शुद्धां कुर्वन्ति । इन्द्र: वायु: वरुण: इत्यादय: देवता: भक्तै: नमस्कृता: ।

द्वितीयं-दिनं "पोङ्गल्" इति उच्यते । इदं दिनं मकरमासस्य प्रथमं दिनम् अस्ति । अस्मिन् दिने सर्वै: जनै: सूर्यदेव: पूजित: । सूर्य-भगवान् सर्वेभ्य: जीवनेभ्य: पुष्टिं ददाति । अत: मानवा: तं प्रति कृतज्ञतां प्रदर्शयन्ति ।

घटे अन्नं क्षीरं जलं च स्थापयित्वा मधुरं भोजनं पचन्ति । घटे क्षीरान्ने उद्गच्छति सति "पोङ्गलो पोङ्गलो

इति सम्मिलय घोषः कृतः । मधुरान्नम्, इक्षुः, पत्राणि पुष्पाणि च सूर्यदेवाय समर्पितानि ।

" जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमोनमः
नमोनमः सहस्रांशो आदित्याय नमोनमः "

सर्वे मिलित्वा " आदित्य हृदयं " स्तोत्रं वदन्ति ।
सूर्यदेवतः अनुग्रहं प्रार्थयन्ति ।

तृतीयं-दिनं " माट्टुप्-पोङ्गल् " इति उच्यते ।
अयं दिनं कृषकाणां वैशिष्ट्य-दिनम् अस्ति ।
कृषकाणां सख्यः धेनवः । अतः अस्मिन् दिने कृषकाः धेनूः पूजयन्ति । मङ्गल-वस्तुभिः ताः अलङ्कुर्वन्ति । मालाः अपि समर्पयन्ति । धेनवः आराधिताः ।

अन्तिमं-दिनं " काणुम्-पोङ्गल् " इति कथ्यते ।
अस्मिन् दिने जनाः स्व-बान्धवान् मित्राणि च मिलन्ति । सन्तोषम् अनुभवन्ति । जनैः विविधाः क्रीडाः खेलिताः ।

तावं मकरसङ्क्रान्तिः - उत्सवः तमिल्नाडु राज्ये कुतूहलेन आचरितः उत्सवः

मित्राय नमः । सूर्याय नमः
पोङ्गलो पोङ्गल्

तृतीयः भागः

VII (अ) भगवता कृता गीता भगवद्गीता । कुरुक्षेत्र-युद्धभूमौ पाण्डवाः कौरवाः च युद्धनिमित्तं स्थिताः । तदा स्व-बान्धवान्, गुरुं द्रोणं, पितामहं भीष्मम् इत्यादीन् दृष्ट्वा पाण्डोः पुत्रः अर्जुनः तस्य मनसि क्लेषम् अनुभूतवान् । तस्मिन् समये श्रीकृष्णेन अर्जुनाय दत्ताः उपदेशाः एव "भगवद्गीता" ।

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते

उपरि दत्तः श्लोकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथम-अध्यायः भवति । अयम् अध्यायः "अर्जुन-विषाद योगः" इति कथ्यते ।

पदविभागः

अस्माकम्, तु, विशिष्टाः, ये, तान्, निबोध, द्विजोत्तम, नायकाः, मम, सैन्यस्य, संज्ञार्थम्, तान्, ब्रवीमि, ते

सन्धिः

अस्माकम् + तु - अनुस्वारः
विशिष्टाः + ये - विसर्गः - लोपः
नायकाः + मम - विसर्गः - लोपः

संज्ञार्थम् + तान् — अनुस्वारः
द्विज + उत्तम — गुणः
सज्ञा + अर्थम् — सवर्ण-दीर्घः

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया — निबोध, ब्रवीमि
प्रथमा-विभक्तिः — विशिष्टाः, ये, नायकाः, (त्वम्) (अहम्)
द्वितीया-विभक्तिः — तान्, तान्, (त्वाम्)
षष्ठी-विभक्तिः — अस्माकम्, मम, सैन्यस्य, ते
संबोधन प्रथमा — द्विजोत्तम
अव्ययम् — तु, सज्ञार्थम्

अन्वयरचना:	प्रतिपदार्थः
हे द्विजोत्तम !	विप्रश्रेष्ठ !
क्रिया — निबोध	जानीहि
कः निबोध ? त्वम् (अध्याहारः)	द्रोणाचार्यः
कान् निबोध ? तान्	इमान्
कीदृशान् तान् ? ये नायकाः (सन्ति) तान्	नेतारः
कीदृशाः नायकाः ? विशिष्टाः	श्रेष्ठाः उत्तमाः
केषां नायकाः ? अस्माकम्	कौरवाणाम्
क्रिया — ब्रवीमि	वदामि
कः ब्रवीमि ? अहम् (अध्याहारः)	दुर्योधनः
कं ब्रवीमि ? त्वाम् (अध्याहारः)	द्रोणाचार्यम्
कान् ब्रवीमि ? तान् (नायकान्)	नेतॄन्

कस्य नायकान् ? सैन्यस्य	सेनायाः
कस्य सैन्यस्य ? मम	दुर्योधनस्य
किमर्थं ब्रवीमि ? संज्ञार्थम्	स्पष्ट-ज्ञानार्थम्
कस्य संज्ञार्थम् ? ते (तव)	द्रोणाचार्यस्य

अन्वयः

द्विजोत्तम ! अस्माकं तु ये विशिष्टाः नायकाः तान् (त्वं) निबोध । मम सैन्यस्य तान् (नायकान्) ते संज्ञार्थम् (अहं) (त्वां) ब्रवीमि

तात्पर्यम् :

पाण्डवानां सैन्यं दृष्ट्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रः राजा दुर्योधनः तस्य आचार्यस्य (द्रोणाचार्यस्य) समीपे गत्वा पाण्डवानां सेनायां के के सन्ति इति आदौ उक्तवान् । अनन्तरं स्वस्य सैन्यस्य श्रेष्ठाः योद्धाः के के इति कथितवान् ।

दुर्योधनः द्रोणाचार्यम् इदम् उक्तवान् ÷

हे ब्राह्मणेषु-उत्तम ! हे विप्र-श्रेष्ठ !
अस्माकं कौरवाणां सेनायां स्थिताः श्रेष्ठाः नेतारः के के इति भवान् जानातु । भवतः स्पष्ट-ज्ञानार्थं मम सेनायाः नेतॄन् कान् इति अहं भवन्तं वदामि ।

व्याकरणांशा:

अस्माकम् - त्रिषुलिङ्गाक: अस्मद् सर्वनाम दकारान्त: षष्ठी - बहु
तु - अव्ययम्
विशिष्टा: - अकारान्त: पुलिङ्ग: प्रथमा - बहु
ये - दकारान्त: सर्वनाम 'यद्' प्रथमा - बहु
तान् - दकारान्त: सर्वनाम 'तद्' द्वितीया - बहु
निबोध - 'बोध्' धातु: नि-उपसर्ग: लोट् मध्यम - एक
द्विजोत्तम - अकारान्त: पुलिङ्ग: संबोधन प्रथमा - एक
नायका: - अकारान्त: पुलिङ्ग: प्रथमा - बहु
मम - 'अस्मद्' सर्वनाम शब्द: दकारान्त: षष्ठी - एक
सैन्यस्य - अकारान्त: नपुंसकलिङ्ग: षष्ठी - एक
संज्ञार्थम् - अव्ययम्
तान् - दकारान्त: सर्वनाम तद् द्वितीया - बहु
ब्रवीमि - 'ब्रू' धातु: लट् परस्मैपदी उत्तम - एक
ते - 'युष्मद्' सर्वनाम शब्द: दकारान्त: षष्ठी - एक
(त्वम्) - 'युष्मद्' सर्वनाम शब्द: दकारान्त: प्रथमा एक
(अहम्) - 'अस्मद्', सर्वनाम शब्द: दकारान्त: प्रथमा एक
(त्वाम्) - 'युष्मद्' सर्वनाम शब्द: दकारान्त: द्वितीया - एक

(आ)२) "यागो ऽत्र युद्धावकाशो भविष्यति"

उपरि दत्तं वाक्यं माघेन रचितं "शिशुपालवधम्" इति काव्ये "इन्द्रप्रस्थ प्रयाणम्" कथायां भवति । उद्धवः मन्त्रालोचन समये ऽतत् वाक्यम् उक्तवान् ।

संस्कृत-भाषायां रचितानि पञ्चमहाकाव्यानि कालिदासस्य 'रघुवंशम्', कालिदासस्य 'कुमारसंभवम्' माघस्य 'शिशुपालवधम्', भारवेः 'किरातार्जुनीयम्' हर्षस्य 'नैषधीयचरितम्' च ।

माघेन ऽकमेव काव्यं कृतम् । अस्य काव्यस्य आधारः महाभारतम् अस्ति । काव्ये विंशतिः सर्गाः १६५० श्लोकाः च सन्ति । काव्यस्य मुख्य-नायकः श्रीकृष्णः । प्रधान-रसः वीरः ।

उपमा कालिदासस्य भारवेः अर्थगौरवम् दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः

यथा कालिदासस्य काव्ये उपमा वैशिष्ट्यम् अस्ति तथा भारविना कृतं काव्यम् अर्थगर्भितम् । एवं दण्डेः काव्यस्य पदलालित्यं प्रसिद्धम् । किन्तु माघेन रचिते काव्येतु एते त्रयः गुणाः सन्ति ।

"माघे मेघे गतं वयः" इति वाक्यं प्रसिद्धम् ।

नारदमुनिः इन्द्रस्य सन्देशं " दुष्टशिशुपालस्य वधः करणीयः " इति श्रीकृष्णं सूचितवान् । तदैव पाण्डोः पुत्रः युधिष्ठिरः इन्द्रप्रस्थात् कृष्णाय सन्देशं प्रेषितवान् । राजसूय-यागार्थं श्रीकृष्णम् आहूतवान् । " देवकार्यं करणीयं वा ? बन्धुकार्यं करणीयं वा ? " इति श्रीकृष्णः मनसि क्लेशम् अनुभूतवान् । ज्ञान-वृद्ध-उद्धवः अग्रजः बलरामः च मन्त्रालोचनार्थम् आगतवन्तौ ।

बलरामः जैत्रयात्रां कर्तुं श्रीकृष्णम् अवदत् । शिशुपालस्य वधः एव मुख्यम् इति तस्य अभिप्रायः प्रदर्शितवान् ।

तदा ज्ञानी उद्धवः श्रीकृष्णं दृष्ट्वा " यागयात्रा एव उचिता । झटिति कृतं कार्यं किमपि प्रयोजनाय न भवति " इति अब्रवीत् । अस्य स्थितेः युक्तायुक्त-विषयान् विचार्य श्रावितवान् । यागयात्रा न कृता चेत् बन्धुद्रोहं भवति । यागसभा शिशुपालेन निश्चयेन आगम्यते । अत्रैव तस्य वधः करणीयः । यागे युद्धावकाशः भविष्यति इति उक्तवान् कृष्णेन कृतां प्रतिज्ञाम् अपि स्मितवान् ।

उद्धवस्य वचनं श्रुत्वा श्रीकृष्णः सन्तुष्टवान् । यज्ञयात्रां कर्तुं निश्चितवान् ।

३) "शत्रुनाशेन परपीडनं भवति । परपीडनं पापस्य कारणम् "

उपरि दत्तं वाक्यं भारविणा रचितं "किरातार्जुनीयम्" काव्ये " अर्जुनस्य तपसः परीक्षा " कथायां भवति । मुनिवेष-धृतः इन्द्रः अर्जुनम् उक्तवान् ।

"किरातार्जुनीयम्" भारविणा लेखितम् । अस्य काव्यस्य आधारः महाभारतम् । महाभारतस्य वनपर्वे इयं घटना अभवत् । काव्यस्य नायकः अर्जुनः नायकी द्रौपदी प्रतिनायकः शिवः च । वीर-रसः काव्यस्य मुख्यः भावः । अस्मिन् काव्ये अष्टादश - सर्गाः २०३० श्लोकाः च सन्ति ।

भारवेः लेखनं 'नारिकेलजलम्' इव । कठिन-शब्दानां अर्थः ज्ञायते येन मधुरं सुखं अनुभूतम् ।

द्यूते पराजिताः पाण्डवाः वन्वासं कृतवन्तः । तदा व्यासमुनिः पाशुपतास्त्रं प्राप्तुमर्थम् अर्जुनेन तपः करणीयः इति उक्तवान् । कवचं धृत्वा अर्जुनः व्यासेन प्रेषितेन यक्षेण सह इन्द्रकीलपर्वतं गतवान् । तत्रैव कठिन-तपः आचरितवान् ।

इन्द्रः अर्जुनस्य तपः भङ्गं कर्तुं निश्चितवान् ।

अप्सरसः प्रयत्नं कृत्वत्यः । किन्तु असफलाः अभवन् । इन्द्रः तदा मुनिवेषं धत्वा अर्जुनं मेलितुम् आगतवान् । अर्जुनः मुनेः स्वागतं कृतवान् । पूजाम् अपि कृतवान् ।

देवेन्द्रः उक्तवान् " तरुणः अर्जुनः तपः आचरति । सन्तुष्टः एव । किन्तु अस्त्रेण शत्रूणां नाशः भवति चेत् तत्र परपीडनं भवति । परपीडनं । पापाय एव भवति । सर्वैः संसारात् मोक्षः एव प्रार्थितः। अतः युद्धं कर्तुं विचारः त्यक्तव्यः । " इति

परन्तु अर्जुनः दृढसङ्कल्पेन इन्द्रं प्रार्थितवान् " कठिन-तपः आचर्य निश्चयेन शिवस्य इन्द्रस्य च अनुग्रहं प्राप्नोमि " इति उक्तवान् ।

अर्जुनस्य तपसः परीक्षार्थं देवेन्द्रः एतत् वाक्यं अर्जुनम् उक्तवान् । मानवाः पापं न इच्छन्ति । अतः अर्जुनः एतत् वाक्यं श्रुत्वा तपः त्यजेत् इति इन्द्रः चिन्तितवान् ।

VIII
२) दिनयामिन्यौ सायं प्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः
कालः क्रीडति गच्छत्यायुः तदपि न मुञ्चत्याशावायुः

पदविभागः

दिनयामिन्यौ, सायम्, प्रातः, शिशिरवसन्तौ, पुनः
आयातः, कालः, क्रीडति, गच्छति, आयुः, तत्,
अपि, न, मञ्चति, आशा-वायुः

सन्धिः

सायम् + प्रातः — अनुस्वारः
पुनः + आयातः — विसर्गः - रेफः
गच्छति + आयुः — यण् सन्धिः
तत् + अपि — जश्त्व - सन्धिः
मुञ्चति + आशावायुः — यण् सन्धिः

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया — आयातः, क्रीडति, गच्छति, मुञ्चति
प्रथमा — दिनयामिन्यौ, शिशिरवसन्तौ, कालः,
आयुः, आशावायुः, तत्.
अव्ययम् — सायम्, प्रातः, पुनः, अपि, न

अन्वयस्थना।	प्रतिपदार्थः
क्रिया - आयातः	आगच्छतः
कौ आयातः? दिनयामिन्यौ	दिवसः रात्रिः च
पुनः कौ आयातः ? सायं प्रातः	दिनान्तः प्रभातः च
पुनः कौ आयातः ? शिशिरवसन्तौ	शिशिरकालः वसन्तकालः च इत्यादयः ऋतवः
कदा आयातः ? पुनः	वारं वारं
क्रीडति - क्रिया	विलसति
कः क्रीडति ? कालः	समयः
गच्छति - क्रिया	याति
किं गच्छति ? आयुः	जीवितम्
न मुञ्चति - क्रिया	न त्यजति
कः न मञ्चति ? आशावायुः	इच्छारूपः वायुः

अन्वयः

दिनयामिन्यौ सायं प्रातः शिशिरवसन्तौ पुनः आयातः कालः क्रीडति आयुः गच्छति तदपि आशावायुः न मुञ्चति ।

तात्पर्यम्

अयं श्लोकः आदि-शङ्कर-भगवद्पादेन रचितं

"भजगोविन्दम्" इति स्तोत्रे भवति । अस्मिन् श्लोके आदिशङ्करः "जीवितस्य अनित्य-भावं दृष्ट्वा अपि मनुष्याः इच्छाः कदापि न त्यजन्ति" इति वर्णितवान् । "अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम् । वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि न मुञ्चत्याशापिण्डम्" अयं श्लोकः अपि समान-तत्त्वम् एव बोधयति ।

पुनः पुनः दिवसः रात्रिः च आगच्छतः । एवं दिनान्तः प्रभातः च । शिशिरकालः वसन्तकालः च इत्यादयः ऋतवः वारं वारं भवन्ति । अस्माकं जीवने समयः सर्वदा विलसति । जीवनं प्रतिदिनं अतीतं भवति । तदापि मानवैः इच्छारूपः आशा-वायुः न त्यक्तः । मनुष्याः विविधानि वस्तूनि अन्तिम दिन-पर्यन्तं इच्छन्ति एव ।

(P.T.O)

(व्याकरणांशाः) ↗

व्याकरणांशा :

दिनयामिन्यौ - इकारान्त: स्त्रीलिङ्ग: प्रथमा द्विवचनम्
सायम् - अव्ययम्
प्रात: - अव्ययम्
शिशिरवसन्तौ - अकारान्त: पुलिङ्ग: प्रथमा द्विवचनम्
पुन: - अव्ययम्
आयात: - 'याति' आ उपसर्ग: लट् प्रथम द्विवचनम्
काल: - अकारान्त: पुलिङ्ग: प्रथमा एक
क्रीडति - क्रीड् धातु: लट् परस्मैपदी प्रथम-एक
गच्छति - 'गम्' धातु: लट् परस्मैपदी प्रथम-एक
आयु: - सकारान्त: नपुं आयुस् प्रथमा एक
तत् - तकारान्त: सर्वनाम 'तद्' नपुं प्रथमा एक
अपि - अव्ययम्
न - अव्ययम्
मुञ्चति - 'मुच्' धातु: परस्मैपदी लट् प्रथम-एक
आशावायु: - उकारान्त: पुलिङ्ग: प्रथमा - एक

VIII (2) देहलीदीप - न्याय:

न्याय - शास्त्रस्य लेखक: गौतम: । एष: न्याय: लौकिक न्याय: अस्ति ।

एकस्य कार्यस्य परिणाम-द्वयं सम्भवति चेत् एष: न्याय: प्रयुज्यते ।

एकस्मिन् गृहे एक: दीप: देहल्यां ज्वलति । एतस्य दीपस्य ज्वालया गृहस्य अन्त: प्रकाश्यते ।

तया ज्वालया एव गृहात् बहिः अपि दीप्यते।

एकम् एकं कार्यं कृत्वा सिद्धिद्वयं प्राप्तं चेत् देहलीदीप-न्यायः इति उच्यते

समानम् एकस्य शब्दस्य अन्वयः द्वे स्थाने भिन्नार्थे भवति चेत् अपि देहलीदीप-न्यायः इति कथ्यते

इ) प्रहेलिका

पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथिः
चलते वायुवेगेन पदमेकं न गच्छति

पदविभागः

पर्वत-अग्रे, रथः, याति, भूमौ, तिष्ठति, सारथिः, चलते, वायुवेगेन, पदम्, एकम्, न, गच्छति

अन्वयः

रथः पर्वताग्रे याति सारथिः भूमौ तिष्ठति वायुवेगेन चलते पदं एकं न गच्छति

सामान्य - अर्थः

पर्वतस्य उपरि रथः सञ्चरति । एतस्य रथस्य सारथिः भूमौ एव तिष्ठन् अस्ति । यथा वायुः वेगेन वहति तथा रथः गच्छति । परन्तु एषः रथः एकपदमपि अग्रे न गच्छति एतत् किम् ?

उत्तरम् : कुलालचक्रदण्डः

अत्र सारथिः कुम्भकारः । रथः कुम्भकारस्य चक्रम् । पर्वतः चक्रस्य दण्डः अस्ति । अथवा कुलालचक्रदण्डः ।

कुम्भकारः चक्रं भ्रामयति । इदं चक्रं वायुः यथा वहति तथा भ्रमति । एतत् चक्रम् एकस्मिन् पीठे एव तिष्ठन् अस्ति । कुम्भकारः भूमौ उपविश्य घटं रचयति । यद्यपि एतत् चक्रं शीघ्रं चलति तथापि अग्रे कदापि पदमेकं न गच्छति ।

(ई) सूक्तिः

(२) वज्रादपि हि धीराणां चित्तरत्नमखण्डितम्

पदविभागः

वज्रात्, अपि, हि, धीराणाम्, चित्तरत्नम्, अखण्डितम्, (अस्ति)

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - अस्ति (अध्याहारः)
प्रथमा - चित्तरत्नम् अखण्डितम्
पञ्चमी - वज्रात्
षष्ठी - धीराणाम्
अव्ययम् - अपि, हि

अर्थः

वज्रं एकं कठिनं वस्तु अस्ति। तस्य खण्डनम् अन्य-कठिन-वस्तुना एव कर्तुं शक्यते।

धीरपुरुषस्य चित्तम् अमूल्यं रत्नम् इव अस्ति। धीराणां मनः वज्रेण अपि भङ्गं कर्तुं न शक्यते दृढसङ्कल्पेन यः लक्ष्यप्रापणार्थं कार्यं करोति तस्य नाशनं केनापि न भवति।

जयतु संस्कृतम्!